

Уварова Т.І.

*кандидат мистецтвознавства, викладач кафедри культурології
філософського факультету Одеського національного
університету ім. ІІ Мечникова*

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Останні десятиліття людського буття мають одну виразну тенденцію - посилення етнонаціональної активності в численних країнах світу. Ці процеси стосуються і української культури. Хвиля етнонаціональної активності не пригасає навіть в умовах інтенсивного впровадження ідей міжнародної співдружності та євроінтеграції. Тому питання ментальності, як складної багаторівневої категорії культури є актуальним й потребує детального дослідження.

Термін «менталітет» («mentalite») увели в науковий обіг французькі історики Ж. Флевер та М. Блок, назвавши ним колективну психологію суспільства періоду цивілізації. Однак вважається, що «це ключове поняття науки про типологію психічних особливостей народів неможливо точно перекласти іншими мовами, оскільки, наприклад, у романо-германських мовах воно має різні значення» [1, 8]. Немає адекватного розуміння цього поняття і серед українських науковців. Аналіз літератури засвідчив, що поняття «ментальність» пов'язують з «національним характером», який іноді називають «психічним складом нації», «національною свідомістю», «душею народу», «національним темпераментом», «народною мудрістю», «українською національною вдачею», «етнічною самосвідомістю» тощо. Але, на наш погляд, слід розрізняти ці поняття та ментальність.

Стосовно співвідношення національного характеру та ментальності, зазначимо, що ще у XIX ст. концепт національного характеру став чи не найактуальнішою проблемою української та російської суспільнофілософської думки, що пов'язано з активними національними процесами, які розгорнулися у той час. Російські мислителі - М. Данилевський, К. Леонтьєв, В. Соловйов, М. Бердяєв, Г. Шпет, С. Франк та інші розвивали російську національну ідею. Водночас почала розвиватися філософія української національної ідеї, яка була суттєво пов'язана із аналізом специфіки життєвого світу українців та їх культури як чинників формування особливостей українського національного характеру. Починаючи з діяльності Кирило-Мефодіївського братства, особливо М. Костомарова, концепт українського національного характеру отримав статус наукової, світоглядної проблеми. З того ж часу починається розробка методологічних, світоглядних основ дослідження української ментальності.

Найбільше в науковій літературі зустрічається ототожнення менталітету з національним характером. Так науковець А.П. Садохін вважає, що «національний характер - не унаслідуються від пращурів, а набувається в процесі виховання» [12, 144], тобто ніяких механізмів збереження та передачі культури автор не припускає. Протилежну думку висловлює Н.В. Небилиця: «На відміну від національного характеру, менталітет сягає коренями в глибинні основи соціального життя. Менталітет аж ніяк не тотожний національному характеру, оскільки включає самосвідомість, самоіндефікацію, уявлення про минуле й майбутнє того суспільного середовища, у якому живе людина, а також соціальні орієнтації, звички, традиції, професійну діяльність» [11, 127].

Національний характер є «специфічною, історично утвореною системною цілісністю стійких різноманітних рис і властивостей, типових для даної національної спільноти, які

надають їй якісної визначеності, що дає змогу відрізнити психологію однієї нації від іншої» [14, 18]. Сьогодні науковці переважно визначають національний характер як «сукупність соціально-психологічних рис або констант, властивих конкретній нації на певному етапі її розвитку» [5, 55].

Сучасні дослідження показують, що феноменологія національного характеру охоплює різні рівні соціальної дійсності. Він проявляється не лише в діяльності різних соціальних суб'єктів, починаючи від великих соціальних груп (нація) і закінчуючи окремим індивідом, який репрезентує дану націю, але й через домінуючі суспільні настрої, системи моральних вимог, соціальних норм, настанов, базових цінностей, форм соціалізації, принципів виховання, через характер людської взаємодії та впливів на довкілля, через своєрідність групової картини світу, через форми організації побуту, релаксації, рекреації тощо. І. Федорченко пише, що «риси національного характеру найяскравіше проявляються у тих випадках, коли їх репрезентантами стають не окремі люди, а саме групи та спільноти» [14, 19]. Але, на відміну від національного характеру, для розуміння ментальності важливим є врахування того, що ментальність - світоглядна матриця, картина світу в свідомості людини та її включеності в цю картину. Це норма представлення світу навколо людини і людини в ньому.

Співвідношення ментальності та національного характеру досліджувала І. Габдулгафарова. Нею зроблений висновок, що «національній спільноті характерні деякі унікальні, властиві тільки їй світовідчуття, мислення, спосіб поведінки, система цінностей, духовна творчість, зумовлені багатьма чинниками, з яких помилково було б виділяти який-небудь один як первинний, пріоритетний. І от уся ця сукупність характерних ознак, що вирізняє одну етнокультурну спільноту серед інших, що виділяють її у своєрідний макрокосм людських індивідів, деяке унікальне неповторне співтовариство, - може бути виражена і найбільш повно охарактеризована на етнокультурному рівні поняттям менталітет» [4, 5]. Отже, національний характер є найважливішою складовою менталітету нації, стрижнем її психології.

Ототожнення «національного характеру» з «психічним складом нації» також є не точним, оскільки національний характер є лише одним з компонентів психічного складу нації, а психічний склад нації включає в себе не лише національний характер, але й національну свідомість і самосвідомість, національні почуття, національні традиції, звичаї тощо. Це було з'ясовано вже на початку 80-х років ХХ століття під час доволі змістовної дискусії, присвяченої проблемі національного характеру [6], [8], [13] та ін. С. Арутюнов, Ю. Бромлей, В. Козлов, І. Кон, Л. Дробіжева й інші відомі вчені підтримали позицію А. Дашдамірова стосовно категоріального розведення понять «національний характер» і «психічний склад нації». В розумінні цих науковців національний характер є більш стійким компонентом і основою психічного складу нації.

Науковцями пропонується розглядати «ментальність» як «спільне психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення. Воно й визначає, врешті-решт, поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого «суб'єктивний зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу» [15, 4].

У 20-х роках ХХ століття визначний український соціолог В. Старосольський увів поняття «етнічна самосвідомість» («Теорія нації», 1922).

Коротку історію вироблення термінологічних понять нагадує І. Грабовська: «Певним аналогом поняття «ментальність» в українській традиції, що досить давно вже склалась у

діаспорних історико-філософських школах, є поняття «національної вдачі», або «вдачі народу». До такого розширеного трактування терміну «менталітет» сьогодні схилиються чимало українських дослідників. «Національна «вдача, або «вдача народу» , як її визначив професор Українського інституту громадознавства в Празі Н. Я. Григорієв у спеціальному виданні «Українська національна вдача», - це те спільне, «що є у всіх, що їх об'єднує в один людський тип, а у відношенні до других народів, до всього людства - є тим, чим народи відрізняються один від іншого» [3,59].

Спеціалістами в області лінгвокультурології «ментальність» пов'язується з «душею народу». Так, наприклад, А. К. Михальська розглядає терміни «менталітет», «ментальність» та «душа народу» в якості синонімів та вважає, що їх значення - це «спосіб мислення особистості чи суспільної групи, властива їм духовність, світосприйняття» [10, 48].

Поняття «ментальність» пов'язують також з поняттям «народна мудрість». Е. Макаренко пише, що «в народній мудрості, як і в ментальності, все взаємозалежне та взаємообумовлене: естетичні та моральні регулятиви, філософські «осаяння» та практичні навички. Все це теж перебуває в єдності та може бути розділене тільки для аналітичних цілей» [9, 66].

Також поряд з поняттям «українська ментальність» застосовують поняття «українська національна свідомість» та «національна самосвідомість». Свідомість взагалі - це розуміння чи, точніше, усвідомлення людиною себе як суб'єкта власних дій, потреб, інтересів, почуттів, думок, мотивів поведінки й ідеалів, свого становища в природному й соціальному середовищах. Національна свідомість вказує на спільність національного походження, спільну належність до рідного краю, на неослабний інтерес у ставленні до історичного минулого й сучасності. Національна свідомість - це сукупність рис індивіда, групи або спільноти, які виникли в процесі спілкування з представниками інших національних спільнот. Дослідник І. Кресіна виділяє три рівні національної свідомості: буденний, теоретичний, державнополітичний, докладно висвітлює різноманітні вияви біогенетиків на всіх рівнях національної свідомості. «Буденний рівень характеризується єдністю свідомих і несвідомих, ментальних і архетипних елементів національної свідомості: усталені, відносно стійкі звичаї, ментальні пріоритети і настанови, особливості та стереотипи, закріплені тривалою міжпоколінною традицією, а також динамічні та скороминущі потреби, інтереси, цінності, почуття, настрої. Теоретичний рівень національної свідомості - це науково обґрунтовані чи мистецьки осмислені ідеї, концепції, програми, світоглядні орієнтації, що характеризують інтелектуальний потенціал нації, її здатність на основі рефлексії до самоопанування та самоствердження. Саме на теоретичному рівні формуються і обґрунтовуються національна ідея, національний ідеал. Нарешті, державнополітичний рівень - це той рівень національної свідомості, на якому безпосередньо фіксуються і формуються національні інтереси, політичні вимоги, державна політика» [7, 87]. Отже, під терміном «національна самосвідомість» слід розуміти весь комплекс уявлень нації про саму себе (у тому числі усвідомлення кожного її представника про власну належність до неї), її усвідомлених інтересів, цінностей, орієнтирів і настанов щодо ставлення до інших національностей» [2, 18]. Емоційний бік національної самосвідомості - це національні почуття. У національній самосвідомості, як відомо, важливе місце посідають уявлення про історичну долю свого народу, його традиції. Національна самосвідомість, у тому числі й національні почуття завжди пройняті історизмом - національні уявлення і почуття нових поколінь формуються як на основі

безпосередніх вражень і досвіду кожної особи, так і (нерідко це буває визначальним) у результаті освоєння вже існуючих національних уявлень і національної психології всього народу. У структуру національної самосвідомості входять погляди і уявлення, пов'язані із самовизначенням національної спільноти, з усвідомленням соціальних, соціально-політичних, моральних, естетичних та багатьох інших цінностей, входять психічний склад, національний характер, норми, уподобання. Завдяки самосвідомості нація досягає здатність до самоохорони, саморозвитку.

Для характеристики того чи іншого народу, поряд з терміном «ментальність» використовують поняття «національний темперамент». Окремі автори поняття «національний темперамент» взагалі вважають ненауковим [6, 70]. Так науковець О. Леонт'єв ще в 1983 р. поставив під сумнів доцільність застосування «подібної квазінаукової категорії, вважаючи, що таке поняття є, швидше за все, метафорою» [8, 81], як і поняття «національні потреби». Адже тип темпераменту пов'язаний із властивостями вищої нервової діяльності та типом нервової системи людини (тому ці ознаки не можуть бути характеристиками спільноти).

Отже, поняття «національний характер», «психічний склад нації», «національна свідомість», «душа народу», «національний темперамент», «народна мудрість», «українська національна вдача», «етнічна самосвідомість» та інші є близькими та взаємопов'язаними. Безумовно, вони є важливими для розуміння ментальності, але не тотожними їй.

Список використаних джерел:

1. Абрамова І.Г. До проблеми української ментальності / Вісник Запорізького національного університету, № 2, 2008, С.7-11
2. Ануфрієв Е.А. Российский менталитет как социальнополитический и духовный феномен / Е. Ануфрієв, Л. Лесная // Социальнополитический журнал, - 1997.- №4., С. 17-21.
3. Грабовська І. Проблеми засад дослідження українського менталітету та національного характеру /І. Грабовська // Сучасність. - 1998. - № 5. - С. 58-70.
4. Габдулгафарова И.М. Национальный характер. О проблеме национального характера и менталитета / [Электронный ресурс] / И. Габдулгафарова - Режим доступа: <http://www.region.orenburg.ru/Sosios>.
5. Гримич М. Два виміри національного характеру / М. Гримич // Наука і суспільство. - 1991. - № 8. - С. 27-31.
6. Дашдамиров А.Ф. К методологии исследования национально-психологических проблем / А. Дашдамиров // Сов. этнография. - 1983. - № 2. - С. 62-74.
7. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (Етнополітологічний аналіз): Монографія / І. Кресіна. - К.: Вища шк., 1998. - 392 с.
8. Леонт'єв А.А. Национальная психология и этнопсихология / А. Леонт'єв // Сов. этнография. - 1983. - № 2. - С. 80-82.
9. Макаренко Е.М. Ментальність і формування політичної культури нації (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 / Е.М. Макаренко; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. - К., 2000.- 16 с.
10. Михальская А.К. Русский Сократ: Лекции по сравнительно- исторической риторике / А. К. Михальская. - М.: Academia, 1996. - 192 с.

11. Небилиця Н. В. Менталітет як світоглядна та теоретична проблема / Н.В. Небилиця // Культура народів Причорномор'я : научний журнал. № 51 / Крымский науч. центр НАН Украины и МО и науки Украины, Межвуз. центр «Крым» - Симферополь, 2004. - С .125-127.
12. Садохин А. П. Этнология. / А. П. Садохин. - М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2002,-288 с.
13. Старовойтова Г.В. О предметной области этнопсихологии / Г. Старовойтова // Сов. этнография. - 1983. - № 3. - С. 78-85.
14. Федорченко І. Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади / І. Федорченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство Випуск 11.-К., 2007.-С. 17-20.
15. Храмова В. До проблеми української ментальності / В.Храмова// Українська душа. - К.: МП «Фенікс», 1992. - С. 3-35.